

İBN HÂLAVAYH VE KİTÂB LAYSA

Dr. M. Faruk TOPRAK

al-Husayn b. Ahmad b. Hâlavayh, aslen İran'ın Hemedan şehrindedir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 314/926 yılında ilim tahsil etmek için Bağdat'a gelmiş ve burada birçok ünlü alimden ders almıştır. İbn Durayd, İbnü'l-Anbâri ve Niftavayh'tan dil ve gramer dersleri almış; Kur'an ve kıraat konusunda İbn Mucâhid'in, hadiste ise Muhammed b. Mahlad al-Attâr'ın yanında eğitim görmüştür¹. Daha sonra Suriye'ye geçerek Haleb'e yerleşen İbn Hâlavayh, burada hüküm süren Hamdanilerden büyük saygı ve itibar görmüştür. Dil ve edebiyat bilimlerinde temayüz etmesi ve şöhretinin uzak diyarlara yayılması üzerine birçok kişi kendisinden istifade etmek üzere Haleb'e gelmiştir. İbn Hâlavayh, Haleb Emiri Seyfu'd-Devle b. Hamdan'ın çocuklarının eğitimini de üstlenmiştir². Şia'nın İmamiyye koluna bağlı olduğu, ancak Seyfu'd-Devle'nin yanındaki mevkiini kaybetmemesi için sünni görüldüğü söylenir³. 370/980 yılında ölmüştür.

İbn Hâlavayh, gramer konusunda seçici (eklektik) ekole mensuptur. Basra ve Kûfe gramer okullarından herhangi birisine tam olarak bağlı olmayıp her iki ekol arasında orta bir yol izlemiştir⁴. İbn Hâlavayh, gramerle uğraşmakla birlikte gramerci (nahvi) olmaktan çok dilci (luğavi) dir. Kendisinin gramer konusunda zayıf birisi olduğu rivayet edilir⁵. Nitekim kaleme aldığı eserlerin çoğu dil alanında olup kelimelerin türeyişini, eş anlamlılarını, çoğullarını vs. inceler, Aynı şekilde çeşitli biyografi eserlerinde İbn Hâlavayh'ın hayatını okurken onun dilci yönünün ağır bastığını ve bu alandaki otoritesini ortaya koyduğunu görürüz. Kendisi, sokakta, çarşıda alelâde bir insanla konuşurken bile karşısındakinin sözlerini büyük bir ilgi ve dikkatle izlemiş, konuşmada hata yapıldığı zaman ikaz edip düzeltirmiş ve bu konuda gerekli kural ve delilleri de göstermiştir. Bu konuda, Seyfu'-Devle'nin huzurunda ünlü şair al-Mutanabbi ile şiddet-

1. Yakût, *Mu'cam al-udabâ'*, Mısır 1938, IX, 201

2. *Aynı eser*, IX, 201

3. İbn Hacer al-Askalani, *Lisân al-mizân*, Haydarabad H. 1329, II, 267

4. İbnü'n-Nadîm, *al-Fihrist*, Mısır H. 1348, s. 124

5. al-Ducü, *al-Falâka va'l-maflükân*, Mısır H. 1322, 101.

li tartışmalara girmiştir. Bir keresinde al-Mutanabbi'nin Seyfu'd-Devle için söylediği bir şiirde bir fiili yanlış kullandığını iddia ederek onu ikaz etmiş, bunun üzerine şair de "Kes sesini, sana laf düşmez." diyerek İbn Hâlavayh'a sert çıkmıştır⁶. Bu tartışmalar, sonunda kavgaya dönüşmüş ve İbn Hâlavayh elindeki anahtar şairin yüzüne vurarak yaralamıştır. Yüzünden kanlar akan al-Mutanabbi, o gece bir daha geri dönmek üzere Haleb'den ayrılmıştır⁷.

İbn Hâlavayh, değişik konularda birçok eser kaleme almıştır. Gramer konusunda *al-Cumal*, dil konusunda *al-İştikâk*, *al-Muzakkar ya al-mu'annaş*, *al-Makşür va al-mamdüd* ve kıraat konusunda *al-Badi'î al-kırâ'ât* bunların başında gelir. Aslanın beşyüz değişik ismini içeren *Kitâbu'l-asad*, Haşimoğullarının ve Oniki İmam'ın hayatlarını, doğum ve ölümlerini konu edildiği *Kitâbu'l-Al* diğer eserleri arasındadır. İbn Hâlavayh'ın sadece bir tek fiili konu alan bir kitap yazmış olması dikkat çekicidir. Bugün elimizde mevcut olmayan *Kitab itrağışşa* adlı kitabında *عَرَّشَ* (hastalıktan kurtulup iyileşti, kalkıp hareketlendi ve yürüdü, ...) fiilinin ifade ettiği anlamlara değinmektedir⁸.

Kitâb Laysa

İbn Hâlavayh'ın günümüze kadar gelen eserleri arasında belki de en değerli ve önemli olanı, *Kitâb Laysa*'dır. *Kitab laysa fi kalâm al-'arab* şeklinde de anılan bu eser, büyük bir çalışmanın ve derin bir bilginin ürünüdür. Arap Dilindeki istisnaları konu alan bu eserin büyük bir kısmı kaybolmuş olmalıdır. Çünkü as-Suyüti'nin ifadesine göre *Kitâb Laysa*, üç büyük ciltten oluşmaktaydı⁹. Bugün elimizde mevcut olan kısmı ise, dipnotları ve açıklamaları ile birlikte ancak 78 sayfa tutmaktadır¹⁰, as-Suyüti, bu kitaba ek olarak *al-Mays* adlı bir kitabın yazıldığını ve *Kitâb Laysa* 'da unutulmuş ya da yer verilmeyen konuların bu kitapta anlatıldığını zikreder¹¹.

Kitâb Laysa, düzenli bir şekilde bölümlere ayrılmış değildir. Bir fiille ilgili bahisten sonra isimle ilgili bir bahis gelmekte, daha sonra tekrar bir başka fiilden söz edilmektedir. Aynı şekilde çoğullar, ism-i tafdil ve sıfat-ı müşebbehe kalıpları, maksur ve memdud isimler birbirinden ayrı

6. al-Duclî, *al-Falaka va al-maflükün*, 101-102

7. İbn Hallikân, *Vafayât'l-a'yân*, Mısır 1367/1948, 1434

8. İbn Hâlavayh'ın kitaplarının tam listesi için bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 434; al-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvat*, Kahire 1950, I, 325; G. Flügel, *Die Grammatischen Schulen der Araber*, Leipzig 1862, 231-232.

9. as-Suyüti, *al-Muzhirf'ülüm al-luğa*, Mısır, II, 2

10. Ahmad b. al-Amin al-Şinkîti tarafından H. 1327 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

11. as-Suyüti, *Buğyatu'l-vu'âh*, Mısır H: 1326, 232

yerlerde kopuk bir şekilde ele alınmaktadır. Dolayısıyla *Bab* başlığı altında başlayan her bahis, müstakil bir bölümdür. Kitap, 183 babdan oluşur.

Kitâb Laysa, ifade ve anlatım üslubu bakımından baştan sona kadar tekdüze bir yol izler. Her bab, **ليس في كلام العرب كذا الا كذا** (Arap Dilinde... den başka ...yoktur.) şeklinde başlar. Örnekler:

ليس في كلام العرب اسم على مفعل الا اربعة: مكرم ومعون وميسر ومالك .

Arap dilinde şu dört isim dışında **مفعل** kalıbında isim yoktur¹²:
مكرم (saygınlık), معون (yardım), ميسر (kolaylık) ve مالك (mektup)

ليس في كلام العرب مصدر على مفعول الا معقول ومجلود

Arap Dilinde **مفعول** (akıl) ve **مجلود** (metanet, sabır) dışında **مفعول** kalıbında mastar yoktur¹³

Kitâb Laysa, İbn Hâlavayh'ın uzun yıllar süren çalışmalarının ürünüdür. Okuyup taradığı birçok kitap, divan vs. sayesinde elde ettiği bilgilere dayanarak böyle kesin hükümlere varmıştır. Ancak bu hükümleri verirken kendisinden önceki birçok dil ve gramer aliminin görüşünden yararlanmış ve hükümlerini onların görüşleriyle teyit ve ispat etmiştir. En çok sözünü ettiği ve sözlerini birer hüccet olarak kabullendiği alim Sibavayh'dır. Bunun yanısıra yer yer al-Aşma'i, Niftayayh, al-Farrâ', 'Abü Cafar al-Ru'âsî ve "Şeyhimiz" diye söz ettiği hocası İbn Durayd'ın görüş ve bilgilerini de mesned olarak gösterir. Ayrıca ayet, hadis ve Arap şiirinden sık sık örnekler vererek hükümlerini pekiştirir.

İbn Hâlavayh'ın temel kaynaklara inmesi ve güçlü deliller göstermesinin yanısıra zaman zaman kullandığı kesin ifadeler, onun Arap dili ve edebiyatına tamamen vakıf olduğu konusunda şüpheye mahal bırakmamaktadır. Meselâ Arapça'da fethadan sonra harekeli bir ya (يا) harfinin gelmediğini ve böyle birşeyin kurallara aykırı olduğunu, ancak kendisinin iki kelimedede istisna olarak hareketli bir va'ya rastladığını söyler. Bu kelimeler, **مال حبير** ile **عين** (Evdde hiçkimse yok) cümlesinde geçen **عين** (çok mal)tamlamasında geçen **حبير** kelimeleridir¹⁴. Bu ifade, İbn Hala-

12. İbn Hâlavayh, *Kitâk Laysa*, (Yay. al-Şînkîti), Kahire H. 1327, 4

13. Aynı eser, s. 7

14. İbn Hâlavayh, *Kitâb Laysa*, 62

vayh'in Arapça'ya olan hakimiyetinin göstergesidir. Arap şiirine olan vukufunu da, istifham edatından söz ederken ortaya koyar. İstifham edatının hafzedilip kendisine delalet eden bir delilin bulunmaması, Arap şiirinde hiç rastlanmayan bir durumdur. Ancak İbn Hâlavayh, birkaç beyitte bu durumu keşfetmiştir. Bu beyitlerin birisinde Emevi Devri şairlerinden 'Omar b. Abî Rabi'a şöyle der¹⁵:

ثم قالوا تحبها قلت بهرا عدد القطر والحما والتراب

"Sonra dediler ki: Onu seviyor musun?

Dedim ki: Yazıklar olsun size. Hem de damlalar, çakıl taşlar ve toprak sayısı kadar."

Bu beyitte, تحبها (onu seviyorsun) cümlesi اتحبها (Onu seviyor musun?) anlamındadır ve istifham edatı hafzedilmiştir. Bir başka beyitte de muallaka şairi İmru'ul-Kays şöyle der¹⁶:

تروح في الحى ام تبكر وماذا يضيرك لو تنتظر

"Kabilenin olduğu yere geceleyin ya da sabah erkenden mi gidiyorsun? Biraz beklesen sana ne zararı olur?"

Burada da تروح (geceleyin gidiyorsun) cümlesi اتروح (geceleyin mi gidiyorsun?) anlamındadır.

İbn Hâlavayh'ın bu kitabını yazmaktaki amacı sadece Arapça daki istisnaları tesbit edip sıralamak değil, aynı zamanda okuyucunun dikkatini bazı istisnai durumlara çekerek dilde yanlış kullanımları engellemektir. Böylece *Kitâb Laysa*, salt bir derleme kitabı olmayıp eğitici ve yönlendirici bir eser özelliğine sahip olmaktadır. İbn Hâlavayh'ın aşağıda değindiği bazı istisnai durumlar, değişmez kurallara karşı bir uyandır:

-Arapça'da أَفْعَلْ kalıbında olan ve ism-i faili مُفْعِلْ kalıbında olması gerekirken مَفْعَلْ kalıbında gelen üç fiil vardır¹⁷:

أَحَصَّنْ (iffetini korudu)

مَحَصَّنْ (iffetli)

أَفْلَجْ (iflas etti)

مُفْلَجْ (müflis)

أَسْبَبْ (aşırıya kaçtı)

مَسْبَبْ (aşırıya kaçan)

15. Aynı eser, 70

16. Aynı eser, 71

17. İbn Hâlavayh, a.g.e., 5.

Bu fiillerin ism-i faillerini **محمِر** **ملفج** ve **مسب** şeklin-
de harekeleyip okumak hatadır.

-Arapça'da **افعل** kalıbında olan ve ism-i faili **فاعل** vez-
ninde gelen birkaç fiil vardır¹⁸:

اعتبت الارض فهو عايب (Yerde ot bitip yeşerdi)

ايغع الغلام فهو يافع (Çocuk delikanlılık çağına girdi)

امحل السلد فهو ماحل (Memlekette kuraklık oldu)

Bu fiillerin ism-i faillerini de **مفعول** ve **مفعول** şek-
linde harekeleyip okuyamayız.

-Arapça'da **افعل** kalıbında olan bazı fiillerin ism-i mefulleri,
مفعول değil de üçlü fiilmiş gibi **مفعول** kalıbında gelir¹⁹:

أجته الله فهو مجنون (Allah onun aklını aldı, o delidir)

أحزته فهو محزون (Onu üzdüm, o üzgündür)

أحبته فهو محبوب (Onu sevdim, o sevilen birisidir)

-Bazı kelimelerin tekil olarak kullanılmaları **مقراض**
(makas) ve **كلبة** (kelpeten) gibi. Bu kelimeler daima **المقراضان**
ve **الكلبتان** şeklinde ikil olmalıdırlar²⁰.

İbn Hâlavayh bazen konunun dışına çıkıp başka şeylerden söz etme-
ye başlardık sık yaptığı bu davranış, ilk bakışta konuyu dağıtmak gözü-
küyorsa da özellikle es anlamlı kelimeler hakkında bilgi vermesi baki-

mından faydalıdır. Meselâ ism-i tasvir olan **اللتبزي** isminin daima
marife olması gerektiğini, çünkü bunun bir tek anlamı bulunduğunu ve
sadece jerboa denilen çöl faresinin labirent şeklindeki yuvasını ifade et-
mede kullanıldığını söyler. Bu arada "Jerboa yuvası" anlamına gelen di-
ğer bütün kelimeleri de verir²¹:

18. Aynı eser, 5-6.

19. Aynı eser, 20

20. İbn Halavayh, a.g.e., 66

21. Aynı eser, 33

الدَّامَاءِ وَالْقاصمَاءِ وَالنَّاقِطَاءِ وَالرَّاهِطَاءِ وَالْمَائِيَّاتِ
وَالجَائِبَا وَالغَادِيَا

İçinde kesreden sonra dammenin geldiği nadir isimleri sayarken bu gruptan olan **الْيَيْدَلُ** (kabus) kelimesinin eş anlamlılarını vermekten geri kalmaz²²:

الكابوس والجاثوم والجثم

Kitâb Laysa 'nın faydalı bir yönü de zaman zaman kıraat konusuna değinmesi ve bazı ayetlerin farklı okunuşu hakkında bilgi vermesidir. Meselâ **مَفْعَلٌ** kalıbında gelen istisnai isimlerden söz ederken (Eğer borçlu darlık içindeyse bir ko-

laylığa ulaşincaya kadar beklemek lazımdır²³) ayetinde geçen **مَيْسِرَةٌ** (kolaylık) kelimesinin **الْي مَيْسِرٌ** şeklinde okuyanların bulunduğunu da belirtir²⁴.

فَاعِلٌ kalıbında gelen ism-i faillerden söz ettiği babda,

(Sen de öleceksin, onlar da ölecekler)²⁵

إِنَّكَ لَمَيِّتٌ وَأَنَّهُمْ لَمَيِّتُونَ

ayetinin ilk gramercilerden İsâ b. °Omar aş-Şakafi tarafından **أَنَّكَ لَمَاتٌ**

şeklinde okunduğunu söyler²⁶.

Kitâb Laysa, kıraat farklılıklarının yanısıra bazı Arap lehçelerinin değişik telafuz ve okuma şekillerine değinmesi bakımından önemlidir. İlk harfi kesreli *ya* olan isimlerden bahsederken bu gruba bazı fiillerin de girdiğini hatırlatın ve Esed kabilesinin **يُؤَجِّلُ** (çamura bulanıyor) ve **يُؤَجِّلُ** (ürküyor) fiillerini **يُؤَجِّلُ** ve **يُؤَجِّلُ** şeklinde söylediklerini belirtir²⁷. Hemze-i vasl'ın harekeli isimlerin başına geldiği

أَمَّا زَيْدًا

(Zeyd'e sor) cümlesini **إِسْمٌ زَيْدًا** şeklinde telaffuz ettiklerini ifade eder²⁸. Kitabının en uzun bölümü olan ve ikil ve çoğul kelimelerin bazı istisnai özelliklerinden söz ettiği 163. Babda Belharis b. Ka'b lehçesinde

رَأَيْتُ الزَّيْدَانَ [Her iki Zeyd'i gördüm] cümlesinin **رَأَيْتُ الزَّيْدَانَ**

22. Aynı eser,

23. *Kur'ân*: H/280

24. İbn Hâlavayh, *Kitâb Laysa*, 5

25. *Kur'ân*: XXXK/30.

26. İbn Hâlavayh, *a.g.e.*, 60

27. Aynı eser, 12

28. Aynı eser, 13

şeklinde, **جلست بين يديه** (Önünde oturdum) cümlesinin de **جلست بين يديه** şeklinde söylendiğini belirtir²⁹.

İbn Hâlavayh'ın bu eseri, kendisinden sonra gelen birçok dilci ve gramerci tarafından takdir edilmiş ve özellikle istisnalar ve kural dışı kullanımlar konusunda başvurulacak ilk eser kabul edilmiştir. Bunların başında ünlü alim as-Suyûtî gelir. *al-Muzhir* adlı ünlü eserin özelliği II. Bölümünde *Kitab Laysa* 'dan bir çok bölümler aktarmış ve böylece İbn Hâlavayh'ın görüşlerine verdiği değeri ortaya koymuştur. *al-Muzhir*, *Kitâb Laysa* 'nın bugün mevcut olmayan bazı bölümlerini içermesi bakımından önemlidir. Bu bölümlerde yine istisnai durumlardan söz edilmekle birlikte değişik vesilelerle konunun dışına taşarak bazı önemli ve faydalı bilgiler verilmektedir. Meselâ İslami terim ve lafızların ele alındığı bölümde *Câhiliye* kelimesinin İslami Devirde ortaya çıktığını, aynı şekilde *münâfık* kelimesinin de bu dönemde kullanılmaya başlandığını ve daha önceki dönemde hiç duyulmadığını söyleyen as-Suyûtî, bu bilgilerin kaynağı olarak *Kitâb Laysa* 'yı gösterir³⁰. Yine *Kitâb Laysa* 'ya atfen Araplarda şiir söyleyen ilk kişinin İbn Hizam olduğunu söyler ve böylece İbn Hâlavayh'ı güvenilir bir rivayet kaynağı sayar³¹. Bu bilgiler, *Kitâb Laysa* 'nın bugün elimizde mevcut olan bölümlerinde yer almamaktadır.

as-Suyûtî sayesinde *Kitâb Laysa* 'nın kaybolmuş bölümlerinin oldukça yararlı konular içerdiğini de öğrenmekteyiz. Mesela İbn Halavayh, birçok meslektaşının **كل** ve **بعض** kelimelerini **الكل** ve **البعض** şeklinde kullandıklarını; ancak böyle bir kullanımın yanlış olduğunu, çünkü bu iki kelimenin izafet niyetiyle zaten marife sayıldığını söyler. Nitekim Kur'an'da da **كل** kelimesi lam-ı tarifsiz kullanılmıştır:

كل له قانتون (Hepsi ona boyun eğmiştir.)³³

İbn Hâlavayh'ın bu eserinden yararlanan bir başka dil ve gramer alimi, Endüfüs asıllı 'Abü Hayvân'dır. *Tazkiratu'n-nuhât* adlı eserinde *Kitâb Laysa*'dan bazı alıntılar yapmıştır³⁵. Abu Hayvan, bu eserinde İbn Halavayh'ın bugün kayıp olan *Kitâb al-'asad'* 'ndan da kısa bir bölüm aktarmıştır³⁵. Bu sayede *Kitâb al-'asad* hakkında az da olsa fikir sahibi olmaktadır.

29. Aynı eser, 66

30. as-Suyûtî, *al-Muzhir*, I, 176

31. Aynı eser, 11, 296

32. Aynı eser, II, 106

33. Kur'ân, II/116

34. Bkz. Abü Hayyâh, *Tazkiratu'n-nuhât*, (Yay. Afif Abdurrahmân), Beyrut 1986, s.22, 533, 589.

35. Aynı eser, 626-27